

5 дәріс. Түркиядағы саяси партиялар жүйесі

Мақсаты: *Студенттерді Түркияның саяси партияларымен таныстыру.*

Жоспар:

1. Саяси партиялар
2. Партиялар қызметі

Түркиядағы қазіргі саяси партиялардың тарихы 1923 жылы Мұстафа Кемал Ататүрік Республикалық халықтық партияны (ЖЭО) құрған кезде басталды. Бірпартиялық жүйе 1950 жылғы парламенттік сайлау қарсаңында жаңадан құрылған Демократиялық партия парламентте көпшілікке дауысқа ие болғаннан кейін құлдырады. Партияның саясаты дағдарыс пен 1960 жылғы әскери төңкерісті тудырды. Демократиялық партия таратылып, оның бұрынғы мүшелерінен Әділет партиясы құрылды, олар 1961 жылы парламенттік сайлауда жеңіске жетті.

1970 жылдарға дейін жұмыс істеген екі партиялы жүйе коалиция шеңберінде өзара әрекеттесуге құлықсыздығынан кейін құлай бастаған. 1980 жылғы әскери режим барлық саяси партияларға тыйым салды. 1983 жылы ТҰҰЖ сайлауына жаңадан құрылған үш партия қабылданды: Ұлттық демократиялық партия, Халықтық партиясы және 1991 жылға дейін ТҰҰЖ-де көп орынға ие болып келген Отан партиясы.

Қазіргі уақытта Түркияда көппартиялы жүйе.

Ататүрік Халықтық, кейінірек Халықтық Республикалық партияны (СНР) құрды. Оның қағидалары, ең алдымен, түрік ұлтының тұрғылықты ел ішіндегі бірлігі мен бөлінбейтіндігі деп түсінетін ұлтшылдық идеялары болды.

Алайда барлық түрік азаматтары түрік деп жарияланып, шетелдіктерге түрік мәдениетін, тілі мен дәстүрін қалай тез қабылдау керектігі туралы нұсқаулар жарияланды.

Әрине, ұлттық ерекшелігін сақтағысы келетіндер (бұл бірінші кезекте гректер мен күрдтерге қатысты) этникалық және тілдік белгілері бойынша кемсітушілікке ұшырады.

Партияның келесі постулаты - бұл лацизм, яғни зайырлылық, дінді саяси өмірден, тіпті мемлекеттік өмірдің басқа да маңызды салаларынан алып тастау.

XX ғасырдың 20-шы жылдары бірқатар буржуазиялық басшылар елдің конституциясына қайшы келмейтін саяси партиялар құруға ұмтылды. Алайда оларға бірден Ататүріктің көптеген қарсыластары террористер мен қастандық ұйымдастырушылар да қосылғандықтан барлық жобалар жабылды. Алайда режимді сынау негізінде оппозициялық қызметтің негізгі бағыттары қалыптасты:

1. Діни, дәстүрлі. Режим исламға деген төзімсіз көзқарасы үшін сынға алынды, оның белсенді топтары ел халқының 80% -ына дейін құрады.
2. Экономикалық, либералды. Жаңадан пайда болған жекеленген буржуазия елге шетелдік капиталды тартуды, экспорттық-импорттық операцияларға қатысу еркіндігін, шетелдік мемлекеттік ұйымдармен және жеке тұлғалармен несиелік келісімдер жасауды талап етті.

Ататүріктің өмірінің соңына қарай екінші бағытты қолдаушылардың бірі Дж.Баяр үкіметті басқарды және 1939 жылы этатистік-ұлтшылдармен қайшылықтарға байланысты оны алып тастады.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде ұлтшылдар КСРО-ға қарсы және Германияны қолдап пантуркизм мен пантуранизм позициясын қолдады, бұл антигитлерлік коалиция жеңгеннен кейін Түркия саясатындағы осы тенденцияның дағдарысқа ұшырауына ықпал етті: оның бірқатар басшылары әртүрлі мерзімге бас бостандығынан айырылды.

Керісінше, түрік буржуазиясы өз позициясын едәуір нығайта отырып, Германия мен Ұлыбританияға шикізат экспорттады.

Соғыс аяқталғаннан кейін, 1945 жылы негізгі заңмен тыйым салынбаған саяси партиялардың құрылуына ресми түрде рұқсат етілді. Жетекші позицияларды ірі буржуазия яғни өнеркәсіптік және ауылшаруашылық негізінде құрылған Демократиялық партия (ДП) алды.

ДП 1950 жылдан 1960 жылға дейін билікте болды және түрік либералды демократиясының негізін қалады. Партия мемлекеттік меншікті жекешелендіру, жеке бастаманы дамыту, шетелдік инвестицияларды және несиелерді тарту, АҚШ-пен көпжақты ынтымақтастық, НАТО-ға және басқа аймақтық американдық ұйымдарға кіруді қолдады.

Партия Түркияның батыстың саяси және экономикалық жүйесіне енуін, тұрақты экономикалық өсуді және халықтың едәуір массасын қолдауды қамтамасыз етті. Алайда, либералды қайта құрулардың нәтижесі дәстүрлі зайырлы бюрократиялық элитаның әлеуметтік стратификация мен өз позицияларынан айырылуы болды, бұл биліктің күшпен ауысуына себеп болды.

ХРП ешқашан ПД-ға лайықты оппозиция құра алмады. Оны Ататүріктің одақтасы Исмет Инону басқарды, оның идеологиясы 30-шы жылдардағыдай принциптерге негізделді, бірақ ұлтшылдық мәселелерінде жұмсарды және жаңа шындыққа бет бұруға, жаңа бағдарлама жасауға дайын емес еді. Нәтижесінде әскери күш 1960 жылы төңкеріспен билікке келді.

60-шы жылдары билікті әскери күштерден азаматтық билікке өткізгеннен кейін және 1965 жылы еркін сайлау өткізгеннен кейін ДП-ның «мұрагері» әділет партиясы (ПС) билікке келді, ол да либералды позицияларға ие болды. Алайда, сол уақытта оппозиция қалыптасты.

Бір жағынан, бұл елдегі өндірістік пролетариаттың ықпалының күшеюі нәтижесінде пайда болған және дамыған солшыл қозғалыс. Коммунистік, троцкистік, анархистік бағыттағы көптеген заңды, бірақ одан да көп заңсыз партиялар мен ұйымдар пайда болды. Солшыл терроризм көбейді.

Екінші жағынан, жастардың шектен тыс оң қозғалыстары пантюркизм, пантуранизм, этникалық эксклюзивтілік, фашизм және т.б. идеяларын уағыздауы көбейді. Оппозиция АҚШ-пен ынтымақтастықты және үкіметтің экономикалық саясатын қатты сынға алады.

XX ғасыр 70-жылдардың басында ХРП әлеуметтік демократияға бетбұрысқа негізделген жаңа саяси бағдарламаны әзірлейді. Жас саясаткер Булент Эджевит «Орталықтың сол жағына» бағдарламасының жетекшісі және авторы болды.

1973 жылы партия сайлауда жеңіске жетіп, қалыпты ұлтшылдық, әлеуметтік демократия шеңберінде саясатты дамытады, 1974 жылғы Кипр дағдарысы нәтижесінде АҚШ және НАТО-мен күшті қарым-қатынасты үзеді, «Ортақ нарықпен» қарым-қатынасты қайта қарайды және КСРО-мен сауданы күшейтеді.

Алайда, ХРП өз билігін сақтай алмайды және 1977 жылдан 1980 жылға дейін либералды Әділет партиясымен (ПС) және оны қолдайтын исламистік және ұлтшыл партиялармен министрлік портфолиосын бөліседі. 1970 жылдары Түркияда саяси күштердің спектрі қалыптасты, ол негізінен осы күнге дейін өзгеріссіз қалады.

Партиялар, кәсіподақтар арасындағы қарама-қайшылықтың, солшыл және фашистік топтардың терроризмінің нәтижесінде әскерилер 1980 жылы қайтадан билікті басып алды.

1983 жылғы сайлауда либералдар, Тургут Озал бастаған Отан партиясының (ПО) жақтаушылары жеңіске жетті. Олардың экономикалық ырықтандыру мен мемлекеттік меншікті жекешелендіруге негізделген бағдарламасы 1950-60 жылдардағы ДП бағдарламасын едәуір қайталайды.

Әскерилер құрған ұлтшыл демократия партиясы (ХДП) сайлаушылардың сенімін ала алмады. XX ғасырдың 80-90 жылдарында билік негізінен орталық-оңшыл либералды ПО мен «Оң жол» партиясына (РVP) жүктелген.

Елдің оңтүстік-шығыстағы күрдтермен өршіген қақтығыстың аясында ұлтшылдық күшейіп, оны Ұлтшыл қозғалыс партиясы (ПНд) белсенді түрде қолданады.

Үнемі репрессия мен тыйымдарға ұшыраған исламистер өздерін дәлелдеуге тырысуда. Солшыл партияларға Күрдістан жұмысшылар партиясының (ПКК) белсенді лаңкестік әрекеттеріне байланысты тыйым салынған, олар да сол жақта ұстанады.

XX ғасырдың 80-90 жылдардағы либералды экономикалық реформалар нәтижесінде Түркия әлеуметтік хаос жағдайына айдалды. Белгілі саяси көшбасшылар сенімділікті оята

алмады, қоғамды түбегейлі жаңарту үшін идеялар беруге қабілетті жаңа саяси күш қажет болды. 2002 жылы билікке келген Әділет және даму партиясы (АКП) осындай күшке айналды.

XXI ғасырдың басындаТүркия терең саяси және экономикалық дағдарыс жағдайында болды, Измит жер сілкінісі, мұнай бағасының өсуі, инфляция және сыртқы қарызды төлей алмау салдарларымен инфляция ушығып, сол кезде 100 миллиард доллардан асып түсті.

Парламенттегі орындар келесідей бөлінді:

Саяси партиялар	Мәжілістегі орындар саны
ДЛП	131
ҰҚП (ПНД)	126
ДП	100
ОП (ПО)	86
ПВП	80
Тәуелсіздер	18
Барлығы	541

2001 жылы әскерилер премьер-министр Н.Ербаканды мемлекеттің зайырлы негіздеріне қол сұғушылық жасады деп айыптап, оның партиясына тыйым салды. ДП екіге бөлінді: Ербаканның жақтаушысы Реджай Кутан бастаған Бақыт партиясы (PS) және Ыстамбұлдың бұрынғы мэрі Р.Т. Ердоған бастаған Әділет және Даму партиясы (АКР).

Біріншісі консервативті, дәстүрлі платформада қалды. Екіншісі Батысқа қарсы риторикадан бас тартып, Түркияның ЕО-ға кіруін қолдайтынын мәлімдеді.

2002 жылы АКП прагматикалық кейнсиандық экономика элементтерін, қатаң қаржылық саясат пен қалыпты исламдық риториканы біріктіретін жұмыс бағдарламасын жасады.

2002-2007 жылдардағы АКП-ның жалғыз билігі нәтижесінде елдегі саяси және экономикалық өмірді тұрақтандыру мүмкін болды.

Партияның жетістіктері төмендегідей:

- 1) инфляцияны тоқтатты, жылына 8% деңгейінде тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізді, бұл Түркияны Еуропадағы ең қарқынды дамып келе жатқан экономикаға айналдырды;
- 2) бай мен кедей арасындағы алшақтық азайды. Бұрын Ыстамбұлда сыналған көптеген әлеуметтік бағдарламалар жүзеге асырылды;
- 3) Түркия халықаралық аренада неғұрлым тәуелсіз, теңдестірілген, прагматикалық саяси позицияны алды. Ресеймен, Иранмен және араб елдерімен байланыс едәуір жақсарды. Ирак науқанына түрік әскерлерінің қатысуына жол берілмеді;
- 4) ЕО-мен қатынастар жоғары деңгейде сақталады, ЕО елдері оң бағалайтын реформалар жүргізілуде.

Жалпы, халық АКР лидерлерінің басшылығымен жүргізілетін үкімет саясатын оң қабылдайды. 2007 жылы ел халқының көпшілігі 2007 жылы тамызда жаңа парламент сайлаған ел президенті ретінде Абдулла Гуленің кандидатурасына дауыс берді. 2007 жылғы 22 шілдедегі сайлауда халық тағы да АКП-ны қолдады.

2007 жылғы сайлау нәтижелері бойынша келесідей қорытындыға келуге болатын сияқты:

- бүкіл халық АКР саясатын қолдады;
- батысқа бағытталған либералды күштер тағы да жеңілді;

- ел Түркияның оңтүстік-шығысындағы күрд содырларының белсенділігімен және АҚШ-тың Ирактағы операциясымен байланысты ұлтшылдық пен антиамерикалық сезімдердің күшейгенін атап өтті;

- адамдар саяси технологиялардың ықпалына аз сезімтал болып шықты және алдыңғы саяси кезеңмен салыстырғанда саясат туралы көбірек түсіне бастады: популист премьер-министр тек 3,03% дауысқа ие болды, ал 81,8% 10% тосқауылдан өткен партияларға берілді;

- Күрдтік DeNaP-тың тәуелсіз депутаттарды алға жылжытуға бағытталған саясаты сәтті болды: тәуелсіз күрд депутаттары парламентте өздерінің фракцияларын құра алды.

Бақылау сұрақтары:

1. Түркияда қанша саяси партия бар?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Исазаде А. Р. Государственный строй и правовая система Турции. Баку, 2005.

3. Политические системы современных государств. М., 2012

4. Политические системы и политические культуры стран Востока. М., 2006